

IZABELA JANICKA
Poznań

NIEMIECKA KLASA ŚREDNIA WOBEC PRAWICOWEGO EKSTREMIZMU W ŚWIETLE BADAŃ FUNDACJI FRIEDRICHA EBERTA

Fundacja Friedricha Eberta (*Friedrich Ebert Stiftung* – *FES*) została powołana do życia z inicjatywy i woli wyrażonej w testamencie pierwszego socjaldemokratycznego prezydenta Rzeszy Niemieckiej. Jest najstarszą i największą fundacją w Niemczech; 2 marca 2015 r. obchodziła swoje 90-lecie. W założeniach programowych miała przeciwdziałać dyskryminowaniu klasy robotniczej w dostępie do wiedzy i pomóc finansowo młodym i ambitnym robotnikom w studiowaniu na niemieckich uczelniach państwowych. Bliska socjaldemokratycznej partii *SPD* wspiera i aktywuje działania umacniające podstawowe wartości demokracji społecznej – jak wolność, równość i solidarność. Jako instytucja dobra publicznego optuje za pluralistycznym dialogiem społecznym i bada prognozowane kierunki rozwoju społecznego. Jej podstawowym celem jest edukacja polityczna i społeczna¹.

W 2014 r. ukazał się kolejny, już piąty tom poświęcony studiom *FES* nad rozwojem ideologii prawicowo-ekstremistycznej w społeczeństwie niemieckim², którego treść jest przedmiotem analizy niniejszego artykułu. Ta ideologia nierówności dotyczy ekstremistycznej wizji świata, czyli radykalnego ekonomizmu, wrogości wobec idei jedności europejskiej, abnegacji zasad demokratycznych, nienawiści wobec ludzi, które występują często w połączeniu z przyzwoleniem na przemoc i gotowość do aktów przemocy. Prawicowy ekstremizm jest zjawiskiem społecznym, które należy zwalczać nie tylko metodami represyjnymi, ale poprzez szeroko pojętą edukację. Fundacja zaangażowana w kulturę myślenia przyszłościowego kładzie nacisk na informowanie szerokiej opinii publicznej o możliwych scenariuszach zmian i kierunkach rozwoju społeczeństwa niemieckiego. Poprzez udostępnianie danych empirycznych włącza się do dyskursu publicznego na temat poszukiwania koniunktury środków zaradczych w obronie zasad demokracji.

Wsparciem merytorycznym dla *FES* był Instytut Interdyscyplinarnych Badań Konfliktów i Przemocy (*Institut für interdisziplinäre Konflikt- und Gewaltforschung* – *IKG*) Uniwersytetu w Bielefeld. To tam w latach 2002-2012 prof. dr Wilhelm Heit-

¹ Fundacja Eberta, *Niemcy współczesne. Zarys encyklopedyczny*, Poznań 1999, s. 112; oficjalna strona internetowa Fundacji Friedricha Eberta <http://www.fes.de/de/stiftung/ueber-die-fes> (dostęp 26.08.2015).

² A. Zick, A. Klein, *Fragile Mitte, feindselige Zustände. Rechtsextremistische Einstellungen in Deutschland*, Bonn 2014.

meyer i prof. dr Andreas Zick zajmowali się wrogością wobec wielu grup społecznych. Efektem ich dziesięcioletnich badań były coroczne publikacje z serii autora *Deutsche Zustände* i wiele opracowań badawczych z rekomendacją *FES*, poświęconych w szczególności klasie średniej (1 tom – 2006, 2 tom – 2008, 3 tom – 2010, 4 tom – 2012) jako nośnikowi trwałych wartości społecznych. Kompleksowa analiza danych sondażowych skupiła uwagę badaczy na subtelnych zmianach w nastawieniu społecznym do wartości prawicowego ekstremizmu, definiując je jako pierwsze „rysy na powierzchni kruchej warstwy średniej”³.

Badania przypadły na szczególnie trudny i zaskakujący okres nie tylko dla całego społeczeństwa niemieckiego, ale także władz politycznych, które do dziś próbują wyjaśnić wszystkie okoliczności związane z trwającą ponad dekadę falą morderstw dokonanych na imigrantach przez Narodowosocjalistyczne Podziemie (*NSU*)⁴. Powoływane do tego celu komisje parlamentarne na szczeblu krajowym i federalnym odkrywały i dokumentowały nadużycia, błędy, zaniechania i nonszalancję administracji państwowej oraz wszystkich służb informacyjnych Republiki Federalnej Niemiec popełniane podczas ustalania sprawców zamachów terrorystycznych o podłożu prawicowo-ekstremistycznym⁵. Wieloletnia bezkarność sprawców zamachów musiała mieć społeczne wsparcie, a we władzach ciche przyzwolenie.

Według danych *OECD* Niemcy to drugi na świecie ulubiony cel imigrantów, gdzie żyje już 11 mln przybyszy. Wraz z potomkami imigrantów, już 16,4 mln osób, czyli co piąty mieszkaniec kraju ma zagraniczne korzenie. Fala przybyszów jest wyjątkowo intensywna w ostatnich latach ze względu na konflikty zbrojne w Syrii, Iraku czy krajach Afryki. Tylko w 2013 r. przybyło do Niemiec 1,23 mln osób⁶. W trwającej dyskusji nad polityką migracyjną politycy niemieckich partii z wyjątkiem prawicowej Unii Chrześcijańsko-Społecznej (*CSU*) opowiadają się za liberalizacją prawa wobec obcokrajowców i oraz nad nową ustawą migracyjną (*Einwanderungsgesetz*). Dla *CDU* stała się ona celem politycznym, wpisanym w program partii podczas jej zjazdu w grudniu 2014 r. Jedynie koalicyjna *CSU* w osobie premiera Seehofera, która doświadczyła na terytorium Bawarii niespotykanej do tej pory fali uchodźców od strony granicy austriackiej, mówi zdecydowane „nie” i oczekuje od kanclerz Merkel zatrzymania dalszego dopływu imigrantów. W efekcie sporów w październiku 2015 r. zaostrożono ustawę azylową, która m.in. umożliwiła szybsze odsyłanie osób, którym nie udzielono azylu do kraju pochodzenia, a sami azyłanci będą mogli pobierać pomoc rzeczową zamiast finansowej. Dynamiczny rozwój wypadków spowodował także zmianę nastawienia do polityki imigracyjnej w szeregach opozycyjnej *SPD*, która podkreśla niewyobrażalne obciążenie dla struktur państwa związane z nieograniczoną

³ *Ibidem*.

⁴ I. Janicka, *Fala radykalizmu politycznego w Niemczech*, „Przegląd Zachodni” 2/2013, s. 219-232.

⁵ Bericht des Untersuchungsausschusses 5/1 *Rechtsterrorismus und Behördenhandeln des Thüringer Landtages*, http://www.thueringer-landtag.de/imperia/md/content/landtag/aktuell/2014/drs58080_band01.pdf (dostęp 11.08.2015).

⁶ A. Rozwadowska, *Willkommen! Imigranci sponsorują niemieckie emerytury*, „Gazeta Wyborcza” 19.08.2015.

liczbą uciekinierów. O wiele większa polaryzacja opinii panuje w niemieckim społeczeństwie. Jest ono wyjątkowo sceptyczne i obawia się zalewu taniej siły roboczej, wzrostu przestępczości, życia azylantów na koszt państwa, utraty niemieckiej tożsamości⁷. Niemiecki strach przed imigrantami potwierdzają także badania przeprowadzone przez amerykańskich socjologów – Richarda Albę i Nancy Foner⁸, którzy porównali politykę migracyjną sześciu państw świata.

Prawicowy ekstremizm i prawicowy populizm nie jest tylko fenomenem niemieckim, ale zjawiskiem europejskim. Nacjonalizm, populizm, stygmatyzacja grup społecznych, ruchy antyeuropejskie znajdują zwolenników w wielu państwach UE, co przełożyło się na wybory polityczne do lokalnych parlamentów oraz do Parlamentu Europejskiego w 2014 r., gdy francuski Front Narodowy uzyskał 25% poparcia w wyborach do PE. RFN uchodzi nadal za kraj, w którym skrajna prawica cieszy się słabym poparciem, w roku wyborczym 2014 nie wprowadziła ani jednego posła z NPD do parlamentów krajowych, choć w wyborach gminnych ma ich wielu. Fakt ten potwierdza jedynie tezę, iż ugrupowania neonazistowskie intensywniej zmieniają w ostatnich latach swój wizerunek na antyestablishmentowe partie protestu wykorzystujące kryzys nękający Europę⁹. Warto zwrócić uwagę, że marginalna rola partii prawicowo-ekstremistycznych nie przekłada się na mniejszy radykalizm społeczny. Nową formułę organizacyjną reprezentują autonomiczni nacjonałści (*Autonome Nationalisten*)¹⁰, a niewielkie grupy obywatelskie powstające *ad hoc* wyrażają swoje ksenofobiczne nastroje podczas przemarszy ulicznych i wystąpień publicznych.

Amerykański socjolog Seymour Martin Lipset, który w 1959 r. wyróżnił trzy formy ekstremizmu, powiązane ściśle z klasami społecznymi, jest twórcą kategorii ekstremizmu środka (*Extremismus der Mitte*). Zgodnie z jego teorią lewicowy ekstremizm odnajdywał zwolenników w warstwie niższej społecznie oraz w klasie robotniczej. Prawicowy ekstremizm miał korzenie w górnej warstwie społecznej, a faszyzm narodził w postawach ekstremistycznych przedstawicieli klasy średniej. Jego analiza wyborów do *Reichstagu* w latach 1928-1933 wykazała ściśle powiązania klasy średniej ze wzrostem nacjonalizmu¹¹. Badania środka (*Mitte-Studien*) zyskały w ostatnich latach znowu na popularności w Niemczech. Autorami większości z nich są psycholodzy Elmar Brähler i Olivier Decker¹², a aktualne studia w powiązaniu z koncepcją wrogości względem wybranych grup społecznych (*Gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit*) pochodzą od socjopsychologa Andresa Zicka i pedagoga Anny Klein.

⁷ U. Ulfkotte, *Opór przeciwko islamowi rośnie*, „Rzeczpospolita” 24.12.2014 s. 10, P. Jendroszczyk, *Multikulti już się przeżyło*, „Rzeczpospolita” 20.09.2014, s. 9, B. Wieliński, *Islamskie straty Niemców*, „Gazeta Wyborcza” 20.12.2014, s. 17.

⁸ Zob. szerzej: R. Alba, N. Foner, *Strangers no more*, New Jersey 2015.

⁹ A. Moroska-Bonkiewicz, *Niemiecka skrajna prawica na tle europejskim*, w: A. Kruk, M. Sus (red.) *Niemiecka scena polityczna 2009-2013*, Wrocław 2013.

¹⁰ J. Schedler, *Style matters: Inszenierungspraxen 'Autonomer Nationalisten'*, w: J. Schendler, A. Häusler (Hrsg.), *Autonome Nationalisten. Neonazismus in Bewegung*, Wiesbaden 2011, s. 67.

¹¹ S. M. Lipset, *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, Warszawa 1995, s. 149-159.

¹² O. Decker/E. Brähler, *Bewegung in der Mitte. Rechtsextreme Einstellungen in Deutschland*, Berlin 2008; *Die stabilisierte Mitte. Rechtsextreme Einstellungen in Deutschland 2014*, Leipzig 2014.

To oni potwierdzili, że pravicowo-ekstremistyczne postawy zakorzenione są wyjątkowo mocno w „środku społeczeństwa”.

Artykuł prezentuje wyniki ich badań, które jako pierwsze potwierdziły tworzący się ksenofobiczny klimat społeczny. Dwa lata później tendencja tworzenia się atmosfery ksenofobicznej w społeczeństwie niemieckim została potwierdzona w analizie Andresa Zicka, który pisał już nie o rysach, a o wyraźnym pęknięciu niemieckiej klasy średniej¹³.

NIEMIECKA KLASA ŚREDNIA

Współczesne zachodnie społeczeństwa funkcjonują w układzie klasowym, stąd koniecznością jest badanie profilu socjologiczno-ideologicznego biorąc pod uwagę pozycje społeczne. Wraz z rozwarstwieniem społeczno-ekonomicznym społeczeństwa niemieckiego można wyodrębnić klasy społeczne, według których o miejscu człowieka w hierarchii społecznej decyduje zasobność ekonomiczna, wykonywana praca i sprawowana władza. Osoby posiadające wysokie dochody plasują się w klasie wyższej, a trwale bezrobotni na przeciwległym biegunie struktury. Francuski socjolog Pierre Bourdieu, wyróżniając trzy klasy społeczne odniósł klasyfikację do trzech zasobów: kapitału ekonomicznego, kulturowego i społecznego. Na tej podstawie obywatele plasowani są w klasie wyższej, średniej i ludowej¹⁴. Ten podział jest zgodny z pojęciem sfery stratyfikacji w badaniach socjologicznych, według której „wszelka społeczność składa się z poziomów pozostających ze sobą w relacjach nadrzędności i podporządkowania, niezależnie od tego, czy będą to relacje władzy, przywileju czy prestiżu”¹⁵. Na potrzeby tego badania przyjęto podział na trzy klasy zgodnie z osiąganym wynagrodzeniem rocznym. Nie istnieje uznana praktyka empirycznego różnicowania górnych i dolnych granic zarobków. Przedziały dochodu stworzono na podstawie definicji stosowanych w raportach dotyczących obszarów biedy i bogactwa (*Armuts- und Reichtumsbericht – ARB*)¹⁶ tworzonych przez rząd federalny¹⁷. Tym samym ukształtowały się następujące grupy: niższa obejmuje 70% mediany dochodu, co odpowiada 860 euro miesięcznych zarobków, średnia grupa znajduje się pomiędzy 70% a 150% mediany, to jest 1844 euro miesięcznie, wyższa grupa powyżej 150% mediany zarabia więcej niż 1844 euro.

W społeczeństwach klasowych występuje duży stopień ruchliwości społecznej, co oznacza, że żadna pozycja nie jest całkowicie pewna. Utrzymanie poziomu życia

¹³ Zob. szerzej, A. Zick, *Gespaltene Mitte. Feinselige Zustände. Rechtsextremistische Einstellungen in Deutschland 2016*, Bonn 2016.

¹⁴ P. Bourdieu, *Co tworzy klasę społeczną? O teoretycznym i praktycznym istnieniu grup*, „Recykling” Idei 11/2008.

¹⁵ P. L. Berger, *Zaproszenie do socjologii*, Warszawa 2003.

¹⁶ Do roku 2015 ukazały się 4 raporty: 1. ARD (2001), 2. ARD (2005), 3. ARD (2008), 4. ARD (2013).

¹⁷ Federalne Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej przyjęło w raportach nt. obszarów biedy i bogactwa obowiązujące w UE definicje. Ryzyko zubożenia obejmuje 60% mediany dochodów, a fala bogactwa zaczyna się od 200% mediany dochodów.

w kategoriach ekonomicznych jest skorelowane z wykształceniem i umiejętnością krytycznego myślenia, a to określa przedmiot zainteresowań, różnorodność zrzeseń i weryfikację wielu kwestii publicznych. Demokracja ze względu na sposób wyłaniania władzy publicznej, ustanawianie prawa i jego egzekwowanie oraz procedury podejmowania decyzji uzależniona jest od stanu i sytuacji społecznej klasy wyższej i średniej, które tworzą podstawowy człon społeczeństwa obywatelskiego¹⁸.

Niemiecka klasa średnia kurczy się w dramatycznym tempie, a przepaść klasowa w największej gospodarce europejskiej jest szokująca. Według analiz Niemieckiego Instytutu Badań nad Gospodarką (DIW) w 1992 r. niemiecka klasa średnia liczyła 49 milionów osób, co stanowiło 62% wszystkich mieszkańców Niemiec. „Süddeutsche Zeitung” zaliczył do niej „wykwalifikowanych pracowników, ‘białe kołnierzyki’ między innymi z *Deutsche Telekom*, kolei, poczty, branży motoryzacyjnej, stalowej, wydobywczej, chemicznej, i większość absolwentów szkół wyższych”. Ten procentowy udział klasy średniej pozostawał niezmienny od 1984 r. i nie wzrastał¹⁹. Jednak w ciągu ostatnich kilku lat pięć milionów osób „wypadło” z tej grupy, a część rodzin z dziećmi zasilila szeregi warstw niższych. Wielu członków poszczególnych klas społecznych „walczy” o awans społeczny, a inni „bronią się” przed degradacją życiową. Podczas gdy osoby należące do klasy niższej nie są w stanie jej opuścić, to należące do klasy wyższej nie obawiają się pogorszenia warunków życiowych, choć ich dochody podlegają wahaniom i stałym fluktuacjom. Tylko jedna czwarta tej warstwy społecznej zarobiła w 2011 r. tyle samo co rok wcześniej. Trochę stabilniejsze są dochody górnej warstwy klasy średniej; 1/3 tych osób uzyskała w 2011 r. dochody na poziomie 2007 r., standard życia pozostałych podnosił się lub spadał. Brak stabilności finansowej wywołuje obawy przed społeczną degradacją. W latach 2002-2007 5% osób z klasy średniej znalazło się w sferze zagrożonej biedą i tylko nielicznym udało się podwyższyć swój status społeczny. 30% osób w tej klasie miało zarobki średnie, a 50% osób zmniejszyły się. Niepewność sytuacji materialnej przyczynia się do pogłębiania się stanu lęku i frustracji o własną egzystencję. Nierzadko postawie tej towarzyszą chybione poszukiwania pozornej odpowiedzialności za własne nieudane wybory²⁰.

Polaryzacja pomiędzy bogatymi a biednymi gospodarstwami domowymi wzrasta od czasu zjednoczenia Niemiec. Niekiedy zmniejsza się ona w czasach dobrej koniunktury gospodarczej, gdy liczba zatrudnionych rośnie, a w okresach dekonunktury ponownie wzrasta. W dłuższym okresie powiększa się liczba ubogich gospodarstw, a biedne biednieją jeszcze bardziej. Z drugiej strony jest coraz więcej osób zamożnych, które stale się bogacą. Ten trend określany jest jako niesprawiedliwy i podsycany niepewność jutra w klasie średniej. W kryzysowym 2009 r. zmniejszyła się liczba gospodarstw o wysokich dochodach, ale średni dochód pozostałych majątnych go-

¹⁸ M. Witkowska, A. Wierzbicki, *Spółeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 2005, s. 12.

¹⁹ G. Wagner G., *Die Inflation der Mittelschicht*, „Süddeutsche Zeitung” 19.12.2012, s. 18.

²⁰ G. Wagner G., *Turbulenzen in Deutschlands Mitte*, w: *Leben in Deutschland*, brak roku i miejsca wydania, s. 64 http://www.diw.de/documents/dokumentenarchiv/17/diw_01.c.435415.de/soep_sonderseiten_bd2013.pdf#page=8 (dostęp: 25.10.2015).

spodarstw nadal rósł. Polaryzacja dochodów zagraża społecznej kohezji, ponieważ upośledza stabilizującą rolę szerokiej klasy średniej, jeżeli jej szanse życiowe i konsumenne, a tym samym obszary doświadczeń coraz mocniej „rozchodzą się”²¹.

Utrzymanie struktur władzy państwowej i kohabitacja odmiennych kapitałowo klas społecznych zależy w dużej mierze od licznej grupy obywateli znajdujących się na środkowym szczeblu drabiny zamożności. Warunkuje ona realizację wielu projektów politycznych i inicjatyw społecznych, bez których demokracja przestałaby istnieć. Większość ugrupowań politycznych w Niemczech jest partiami klasy średniej i odwołuje się do różnych jej odłamów. Prawdopodobny kryzysowy scenariusz wyboru partii antysystemowych polegać może na konsolidacji klasy średniej w obronie swojego *status quo*.²² Monitorowanie tworzących się wewnątrz klasy średniej radykalnych grup społecznych przez Federalny Urząd Ochrony Konstytucji i podejmowanie przez urząd działań prewencyjnych wydają się ze wszech miar konieczne.

Wspomniani autorzy analizy zidentyfikowali i zbadali te aspekty niemieckiej mentalności, które mogą zachwiać trwałym fundamentem niemieckiej demokracji. Wyróżnili kilka kwestii newralgicznych z punktu widzenia trwałości systemu, które wpływają na kwalifikację ideologiczną. Są to:

- orientacja prawicowo-ekstremistyczna klasy średniej i stosunek do prawicowego ekstremizmu,
- wrogość względem grup społecznych,
- stosunek do demokracji,
- ekstremizm ekonomiczny,
- stosunek do jedności europejskiej i obywateli w UE.

Według Deckera i Brählera na wzorec postawy prawicowo-ekstremistycznej składają się następujące wymiary: popieranie dyktatury autorytarnej, szowinizm, negowanie narodowego socjalizmu, nastawienie antysemickie, postawy wrogie wobec obcokrajowców i socjodarwinizm²³. Autorzy raportu skupili się na ustaleniu zakresu ideologii prawicowego ekstremizmu w Niemczech z punktu widzenia jej percepcji przez całe społeczeństwo, poszczególne grupy i w szczególności klasę średnią. Postawiono pytanie, czy nastroje powiązane z tą ideologią przekładają się na gotowość do działań o charakterze bojówkowym i korelują z głosowaniem na ugrupowania skrajnej prawicy. W tej sferze badań określano stopień nastawienia względem ideologii prawicowego ekstremizmu i poziom jego akceptacji wśród obywateli, którzy choć nie należą do tego środowiska, a nawet się dystansują, podzielają jego nastawienie.

Niezwykle niebezpiecznym zjawiskiem w demokracji niemieckiej jest utrwalająca się ideologia nierówności, która sprzyja generowaniu postaw wroгих względem

²¹ J. Goebel, *Polarisierung der Einkommen; Die Mittelschicht verliert*. „Wochenbericht des DIW” 24/2010, 16.06.2010 s.2, 3.

²² Zob. szerzej: L. Bednarz, Ch. Giesa, *Gefährliche Bürger*, München 2015, s. 39-57.

²³ O. Decker, E. Brähler, *Vom Rand zur Mitte. Rechtsextreme Einstellungen und ihre Einflussfaktoren in Deutschland*, FED, Berlin 2006, s. 20 <http://library.fes.de/pdf-files/do/04088a.pdf>; *Bewegung in der Mitte. Rechtsextreme Einstellungen in Deutschland 2008*, FES, Berlin 2008 <http://library.fes.de/pdf-files/do/05864.pdf>

dem wybranych grup społecznych. Uprzedzenia, negatywne stereotypy, wrogie emocje prowadzą do działań i zachowań dyskryminujących je w społeczeństwie. Akcje propagandowe i retoryka mają swoje źródło w prawicowo-ekstremistycznym profilu ideologicznym i niektórzy badacze²⁴ zawężają jego zbadanie tylko do tego środowiska. Andreas Zick i Anna Klein z Instytutu *IKG* w Bielefeld uważają, że również inne zjawiska wrogości, szerzące się niezależnie od ideologii prawicowego ekstremizmu, stanowią o mocnym potencjale kultury antydemokratycznej. Brak akceptacji i niechęć wobec imigrantów, Żydów, muzułmanów, bezdomnych, bezrobotnych określono jako wrogość wobec wybranych grup społecznych. Dotyczy ona przedstawicieli wielu grup społecznych, którzy jawią się jako słabsi materialnie, odmienni, obcy i niepodlegający normom. Antysemityzm i wrogość wobec obcych mieszczące się w ideologii nierówności i zawężane do orientacji prawicowego ekstremizmu dotyczą także syndromu mizantropii ukierunkowanej grupowo. Statystyki policyjne potwierdzają, że ofiarami przemocy i gwałtów stają się coraz częściej osoby upośledzone i bezdomne (np. w Nadrenii Północnej Westfalii w 2013 r. ofiarami przemocy było 90 bezdomnych, a w 2015 r. - 127)²⁵. W klimacie nietolerancji przy zmianach ekonomicznych osoby trwale bezrobotne i uległe deprywacji materialnej podlegają rosnącej stygmatyzacji. Poznanie rozmiaru szerzącej się nietolerancji ma zasadnicze znaczenie w przewidywaniu zagrożeń, które mogą podważyć najważniejszy komponent demokratycznego współżycia, jakim jest równość. W badaniach *FES* uwzględniono 12 powodów alienacji jako składników syndromu mizantropii ukierunkowanej grupowo. Kierując się ustaleniami Heitmeyera i Mansela wyróżniono następujące elementy składowe:

- wrogość wobec obcych z powodu odmiennej kultury i ze względu na konkurencję wokół malejących zasobów,
- klasyczny antysemityzm,
- deprecjacja osób o orientacji homoseksualnej, naruszających obowiązujące normy społeczne,
- deprecjacja osób bezdomnych,
- deprecjacja osób niepełnosprawnych,
- wrogość wobec islamu – odrzucenie kultury islamu i aktywności religijnej jej wyznawców,
- prymat praw dla ludności rodzimej – odbieranie ich „nowym, niedopasowanym”, przybyłym,
- klasyczny seksizm,
- niechęć wobec długotrwale bezrobotnych – zarzut lenistwa i niedopasowania społecznego,

²⁴ R. Stöss, *Rechtsextremismus im Wandel*, Berlin FES 2007; W. Heitmeyer, *Rechtsextremistische Orientierungen bei Jugendlichen. Empirische Ergebnisse und Erklärungsmuster einer Untersuchung zur politischen Sozialisation*, Weinheim/München 1987.

²⁵ W. Goebels, *Gewalt gegen Obdachlose nimmt zu*, „Westdeutsche Allgemeine” 04.04.2015. <http://www.derwesten.de/region/gewalt-gegen-obdachlose-nimmt-zu-aimp-id10529616.html> (dostęp: 10.10.2015)

- deprecjacja Rumunów i Cyganów – oskarżanie o przestępczość, niedopasowanie społeczne, nadużywanie pomocy socjalnej,
- deprecjacja azylantów.

Chociaż nie ma prawicowo-ekstremistycznej orientacji bez nienawiści wobec ludzi, to istnieje nienawiść wobec ludzi bez przynależności do prawicowej ekstremy, organizacji czy skrajnych środowisk. Tam, gdzie występuje wrogość wobec drugiego człowieka, mogą łatwo wykształcić się nastroje cechujące skrajną prawicę. Z drugiej strony, środowisko prawicowej ekstremy rekrutuje z niego potencjalnych zwolenników.

Wrogość wobec innych grup społecznych jednoczy ludzi w społeczeństwie i prowadzi do przekonania, że demokracja ze swoimi wartościami nie jest zdolna rozwiązywać konflikty. Tym samym nastawienie prawicowo-ekstremistyczne staje się jeszcze silniejsze i prowadzi do zwątpienia. Zwątpienie w sens demokracji potęguje „kruchość środka” i mobilizację sił, które skierowane są przeciwko słabszym grupom. Z jednej strony zaangażowanie obywatelskie wzrasta, a z drugiej obywatele odczuwają coraz słabszą reprezentację parlamentarną i odwracają się od polityki²⁶. Aktualny kryzysowy stan demokracji określony został przez Wilhelma Heitmeyera jako demokracja pozbawiona sensu (*Demokratieentleerung*), a przez Colina Croucha jako postdemokracja²⁷. Badacze chcieli ustalić, czy obywatele odczuwają alienację i zmęczenie polityczne, w efekcie czego zwracają się sukcesywnie w kierunku ruchów prawicowo-populistycznych. Czy są to krytyczne oceny zaangażowanych społecznie obywateli, czy krytyka wynika z niedostatku mocy sprawczej demokracji, co wzbudza polityczną czujność obywateli czy może stanowi raczej potencjał do „demokratyzacji demokracji”. Podstawowe pytanie badawcze dotyczyło poziomu zagrożenia wynikającego z krytycznego nastawienia do demokracji, gdy odrzucone są konstytuujące ją wartości: równość, niestosowanie przemocy, partycypacja w życiu polityczno-społecznym. W rozbudowanej argumentacji krytyków podstaw demokracji zbadano ich korelacje z ideologią nierówności, która jest składowym elementem orientacji prawicowo-ekstremistycznej. Poszukiwano, które z tych krytycznych postaw związane są akceptacją przemocy i gotowością do przemocy, które są zależne od wysokiego poziomu partycypacji społecznej oraz które z nich animują ludzi do protestów i czy z niezadowolenia można wykreować potencjał demokratyzacyjny²⁸.

Podjęto także próbę ustalenia metafizycznych połączeń, które spajają społeczeństwo określone przez badaczy metaforycznie „szklanym domem”. Odpowiedzi na pytania, jakie grupy ludzi, jakie wartości i jakie normy spajają ściany domu i kto podlega jego ochronie, wymagają jasno określonych kryteriów integracji społecznej. Ostatnie lata zmarginalizowały wartości humanistyczne i demokratyczne na rzecz kryteriów

²⁶ I. Janicka, *Nastroje prawicowo-ekstremistyczne społeczeństwa niemieckiego*, „Przegląd Politologiczny” nr 3/2016.

²⁷ C. Crouch, *Postdemokratie*, Frankfurt 2008.

²⁸ A. Klein, *Mitten in einer entleerten Demokratie?*, w: A. Zick, A. Klein, *Fragile Mitte...*, s. 85-86.

gospodarności i rentowności, a nadmierny indywidualizm w debatach dominuje nad współdziałaniem i jednością w grupie.

Od połowy lat 80. obserwowana jest w Niemczech neoliberalna zmiana w socjalnej polityce gospodarczej. Krytyka idei keynesowskich wymusiła tworzenie polityki socjalnej, która aktywuje jednostki, wymuszając większą samoopowiedzialność, mobilność, inicjatywę, przedsiębiorczość. Państwo sukcesywnie przetrzuca odpowiedzialność za socjalne bezpieczeństwo obywateli na ich barki. Taka postawa zmienia dominujący schemat społeczeństwa, w którym ludzie kierują się własnym bilansem zysków i strat, a od ich życiowych wyborów zależy osiągnięty status ekonomiczny. Ta nowa orientacja wpływa na kreację norm, przywiązanie do wartości i propagowany styl życia. W świadomości Niemców zmianie uległ także sposób postrzegania rzeczywistości, logice zysku podlegają nie tylko jednostki, ale także ośrodki użyteczności publicznej. Zasady ekonomii objęły wszystkie formy ludzkiej aktywności określone przez trójkę socjologów Th. Lemkego, S. Krasmana, U. Bröcklinga „rozszerzeniem form ekonomii na sferę socjalną”²⁹. Ten przedsiębiorczy sposób myślenia ma jednak negatywne skutki dla wspólnoty społecznej, gdyż nierówności społeczne są źródłem stresu i zdeprymowania wielu Niemców. Ostra konkurencja i ekonomistyczne wartościowanie człowieka tworzy fenomen zwany ekstremizmem rynkowym. Podważa on solidarność społeczną, a grupy słabe, generujące niewielkie zyski dla gospodarki podlegają ostracyzmowi i wrogości. Zadaniem wspomnianych badaczy była analiza stopnia wpływu ekstremizmu rynkowego na postrzeganie ludzi według skali kosztów i zysków oraz stwierdzenie, czy „chwiejna” klasa średnia jest podatna na ideologię nierówności. Zmierzenie poziomu ekstremizmu rynkowego wymagało postawienia trzech problemów badawczych: czy można go zmierzyć empirycznie, czy osoby odczuwające lęki egzystencjalne z powodu kryzysu w strefie euro wykazują większą skłonność do ekstremizmu rynkowego oraz jak dalece ekstremizm rynkowy towarzyszy ekstremizmowi pravicowemu. Mając na uwadze sukcesy wyborcze populistycznej i eurosceptycznej Alternatywy dla Niemiec (*AfD – Alternative für Deutschland*)³⁰ z 2004 r.³¹ zbadano również wyborców tej partii pod kątem ich poczucia zagrożenia i skłonności do ideologii pravicowo-ekstremistycznej³². Na 1915 ankietowanych sympatyków *AfD* 318 osób potwierdziło całkowitą zgodność z poglądami tej partii. Ta grupa zwolenników dwa razy częściej opowiadała się za ekstremizmem ekonomicznym

²⁹ Zob. Szerzej: U. Bröckling, S. Krasmann, Th. Lemke, *Gouvernementalität der Gegenwart*, Frankfurt/Main 2000.

³⁰ F. Decker, *Die Alternative für Deutschland aus der vergleichenden Sicht der Parteienforschung*, w: A. Häusler (Hrsg.), *Die Alternative für Deutschland. Programmatik, Entwicklung und politische Verortung*, Wiesbaden 2006, s. 7-25.

³¹ *AfD* uzyskała w 2004 r. w wyborach do parlamentów krajowych 11 mandatów w Brandenburgii, 14 w Saksonii, 11 w Turynii, a w Parlamencie Europejskim 7 mandatów. W 2015 r. 4 mandaty w Bremie i 8 w Hamburgu.

³² E. Groß, A. Hövermann, *Marktförmiger Extremismus – ein Phänomen der Mitte?*, w: A. Zick, A. Klein, *Fragile Mitte...*, s. 102-104.

(38,4%) niż ci niesympatyzujący z *AfD* (17,6%), co przybliżyła ich do wyborców podatnych na populizm prawicowo-ekstremistyczny³³.

Kryzys gospodarczy panujący w Europie od 2008 r. wywołał w Niemczech nastroje eurosceptyczne, artykułowane m.in. w propagandowych komentarzach o stabilnych krajach północy Europy, górującymi nad nędznym i leniwym południem³⁴. Obok mocnych głosów poparcia dla idei europejskiej, pojawiają się obawy o jej dalsze losy, żądania powrotu dawnych walut i zahamowania procesu rozszerzania UE. Tym głosom towarzyszą tony nacjonalistyczne, niechęci wobec mniejszości religijnych oraz imigrantów uciekających przed konfliktami i wojnami w rodzimych krajach. W pierwszym etapie badań nad klasą średnią z 2014 r. określono nastawienie Niemców do Europy i UE. Następnie oceniano je w korelacji z elementami nacjonalistycznymi i z deprecjonowaniem południowoeuropejskich sąsiadów. W trzecim etapie poszerzono badaną perspektywę o związki pomiędzy stosunkiem do UE a deprecjacją Unii przez rodzime grupy w ramach społeczeństwa niemieckiego.

Prezentowane wyniki badań nad prawicowym ekstremizmem w obrębie klasy średniej oraz jego obecną i prognozowaną percepcją przez tę grupę społeczną rzucają nieco światła na poziom utrwalenia negatywnych i stereotypowych postaw społecznych, które mogły być odpowiedzialne za zjawisko prawicowego terroryzmu w wykonaniu NSU³⁵. Pozostałe cztery zaobserwowane aspekty mentalności społeczeństwa niemieckiego: deprecjacja grup społecznych, krytyka demokracji, ekstremizm rynkowy oraz refleksje antyeuropejskie są pochodnymi pierwszego zjawiska, ale ze względu na ograniczenia formalne zostały pominięte w tym opracowaniu.

METODYKA BADAŃ

Metodyczną i empiryczną podstawą analizy są dane z reprezentatywnych sondaży, przeprowadzonych na przełomie wiosny i lata 2014 r. W analizie uwzględniono trzy źródła. Pierwsze pozyskano w sondażach przeprowadzonych w okresie od 16 czerwca do 9 sierpnia 2014 r., przez Socjologiczne Centrum Sondażowe (*Sozialwissenschaftliches Umfragezentrum - SUZ*) w Duisburgu pod kierunkiem prof. dr. Franka Faulbauma na reprezentatywnej grupie niemieckojęzycznych mieszkańców powyżej 16. roku życia. Dane uzyskano wywiadem telefonicznym przy pomocy sondażu komputerowego *CATI*³⁶. Ogółem zbadano 2008 obywateli techniką wywiadu skategoryzowanego, stworzonego na potrzeby poprzednich studiów *FES*.

³³ A. Zick, A. Klein, *op. cit.*, s. 112-113.

³⁴ M. Amann, N. Blome, P. Müller, *Apo von rechts*, „Der Spiegel” 15.12.2014, s. 21-22.

³⁵ I. Janicka, *op. cit.*, s. 221-224.

³⁶ Wywiady telefoniczne *CATI* przez cały czas trwania badania są kontrolowane przez supervizora, który w każdym momencie ma możliwość podglądu i podsłuchu wywiadu na dowolnym stanowisku badawczym, każda odpowiedź respondenta wprowadzana jest przez teleankietera do systemu *CATI* i automatycznie zapisywana w bazie danych.

Drugie źródło stanowiły dane Fundacji Friedricha Eberta na temat klasy średniej uzyskane w latach 2006-2012. Próbkę pobierano metodą losową z bazy danych Wspólnoty Niemieckich Instytutów Badania Opinii Publicznej (*Arbeitsgemeinschaft Deutscher Meinungsforschungsinstitute – ADM*). Niezależny Instytut badania opinii publicznej *USUMA* użył stworzonego przez *ADM* programu doboru *Easy Sample*. Umożliwia on losowanie warstwowe według regionów. W regionach poproszono pojedyncze gospodarstwa tzw. *Sample-points* o wzięcie udziału w sondażu; wybór gospodarstw był losowy. Dane pozyskano w wywiadzie *face to face* poprzez wypełnianie standaryzowanej ankiety. Główne pytania dotyczyły podstawowych zagadnień związanych z ekstremizmem prawnicowym i innymi postawami, podlegającymi corocznej fluktuacji, ale wszystkie były powiązane z tematem zasadniczym. Grupy próbne wypełniały ankietę w obecności ankieterów. Grupą docelową, jak w pierwszym źródle, była ludność niemieckojęzyczna powyżej 14. roku życia. Od 2006 r., podobnie jak przy metodzie *CATI* w wywiadach telefonicznych, w dwuletnim odstępie czasowym osiągnięto reprezentatywny dobór próby społeczeństwa niemieckiego powyżej 14. roku życia. Dobór losowy obejmował co 2500 ankietowanego, w 2006 r. – co 5036.

Trzecim źródłem danych były wyniki uzyskane w długoletnim projekcie badania wrogości wobec grup społecznych (*Gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit – GMF*), któremu w latach 2002-2011 patronował Instytut Interdyscyplinarnych Badań Konfliktów i Przemocy w Bielefeld. We współpracy z niemiecką agencją badania opinii publicznej *TNS Infratest* prowadzono coroczne badania przekrojowe na co 2000 respondentów (w pierwszym roku co 3000). Dane reprezentatywne dla niemieckiego społeczeństwa pozyskiwano wywiadem telefonicznym metodą *CATI* według ankiety skategoryzowanej.

Dla potrzeb wywiadu telefonicznego grupa projektowa z *IKG* stworzyła standardową ankietę dotyczącą postaw prawnicowo-ekstremistycznych, które pojawiły się w dotychczasowych badaniach *FES* (we współpracy z Uniwersytetem w Lipsku) nad klasą średnią. Dodatkowo poszerzono ją o nowe kwestie, takie jak: uprzedzenia względem różnych grup społecznych, stanowisko wobec prawnicowego ekstremizmu, opinie na temat stosowania przemocy i zgody na jej użycie. Obok danych demograficznych na temat statusu ekonomicznego, wieku, płci, wykształcenia, pytano o reprezentowane ideologie, sympatie polityczne, poglądy na własną sytuację ekonomiczną, społeczną, polityczną oraz o nastawienie względem Europy i demokracji. W celu sprawdzenia poprawności sformułowanych pytań *SUZ* dokonał wstępnego testu na grupie 20 osób, by ocenić ich jakość, zrozumiałość, akceptację i korzyść statystyczną. Wywiady na skategoryzowanych kwestionariuszach trwały średnio 25,7 minut.

Dane głównego badania pozyskano telefonicznie pośród niemieckojęzycznych mieszkańców RFN powyżej 16. roku życia. W celu zapewnienia wysokiej jakości i reprezentatywności danych pozyskano je metodą *CATI* w dwóch odsłonach. Na pierwszym poziomie dokonano wyboru prywatnych gospodarstw domowych, które mają połączenie telefoniczne. Na drugim poziomie dokonano wyboru danej osoby w gospodarstwie metodą *Last-Birthday* – ankietowano osoby, które jako ostatnie mia-

ły urodziny. W badaniu uwzględniono dobór próby metodą Gablera i Hädera z 1997 r. który jest przypadkowym wyborem prywatnych gospodarstw dysponujących połączeniem telefonicznym z uwzględnieniem gospodarstw nieujętych w książce telefonicznej. Reprezentatywność danych zagwarantowało dodatkowo uwzględnienie doboru losowego telefonów mobilnych. Ostateczny rekord zważono mnożnikiem stworzonym z wieku i wykształcenia. Telefoniczny wywiad prowadzili doświadczeni ankieterzy, szkoleni do tego projektu. Ankietowani podawali w odniesieniu do każdej kwestii, jak bardzo się z nią zgadzają. Nie można było podać innej odpowiedzi jak tylko dokonać wyboru pomiędzy czterema lub pięcioma kategoriami. W pierwszej obowiązywała skala od 1 do 4 (nie zgadzam się całkowicie, raczej się nie zgadzam, raczej się zgadzam, zgadzam się całkowicie). Ankietowanym gwarantowano anonimowość wynikającą z ochrony danych osobowych i wyjaśniono naukowy charakter badania. W efekcie zrealizowano 2008 ankiet, wśród których 942 (46,9%) stanowiły odpowiedzi mężczyzn, a 1063 (52,9%) kobiet. Do obliczeń zakwalifikowano tylko obywateli RFN (n=1915).

WYNIKI BADAŃ

Nastawienie prawicowo-ekstremistyczne jest silniejsze we wschodnich Niemczech niż w zachodnich. Starsi ankietowani powyżej 60 lat i młodzi poniżej 30 są bardziej radykalni w poglądach niż osoby w wieku średnim. Badania okresu powojennego uwzględniały podobne przedziały wiekowe i okazały się one względnie trwałe. Potwierdza to jedynie fakt, że normy społeczne nie wpływają na te grupy w sposób wyraźny. Przekonania prawicowego ekstremizmu dostrzegalne są również w grupach plasujących się politycznie pośrodku. Rzadziej towarzyszą one przeciętnej społeczno-ekonomicznej niż grupom o statusie wyższym albo niższym. Naukowcy dostrzegają kurczenie się klasy średniej, jej erozję i utratę spójności. Najbardziej niepojące wydają się oznaki bezwzględnego populizmu prawicowego, który zyskuje zwolenników poprzez mniej lub bardziej subtelną mizantropię oraz słabiej artykułowany szowinizm, niż ten reprezentowany przez prawicowy ekstremizm.

Niniejsza diagnoza nie powinna zaciierać faktu, że nastawienie prawicowo-ekstremistyczne w porównaniu z 2012 r. i długofalowo z 2002 r. jest mniejsze. Związane jest to ze skuteczną edukacją polityczną prowadzoną w przestrzeni publicznej przez wiele instytucji państwowych i organizacje pozarządowe, która znalazła większą akceptację po wykryciu sprawców terroru prawicowego w 2012 r. Ma też w tym swój udział ekonomiczna i finansowa sytuacja w Niemczech, gdyż 49% ankietowanych prognozuje w okresie 5 kolejnych lat swoją sytuację ekonomiczną jako stabilną, 27% ocenia ją optymistycznie, a tylko 24% pesymistycznie.

Badacze przestrzegają przed nadmiernym optymizmem, gdyż między sytuacją ekonomiczną a prawicowym ekstremizmem nie zachodzą automatyczne powiązania. Optymizm zależy też od otoczenia socjalnego i społecznego, które przekazują lub sugerują obywatelom, że ich sytuacja może ulec poprawie dzięki polityce prawicowe-

go ekstremizmu. Zasadniczą rolę odgrywają wtedy normy społeczne, dzięki którym ludzie żyjący w demokracji potrafią przeciwstawić się twierdzeniom, że ideologia wykluczenia i niszczenia mogłaby poprawić ich sytuację. Związane jest to z odwagą cywilną, która jest coraz słabsza. Przekonanie, że inni potrafią lepiej zwalczyć pravicowy ekstremizm, albo że przekazy medialne są mocno przesadzone mogą budzić niepokój.

Percepcję pravicowo-ekstremistycznych orientacji w społeczeństwie niemieckim wykazały badania z 2014 r., w których prawie 23% ankietowanych było zdania, że Niemcy potrzebują jednej silnej partii reprezentującej interesy ogółu. 11% opowiedziało się za silnym przywódcą, który poprowadzi rządy twardą ręką dla dobra całego narodu, a 36% twierdziło, że Niemcy po latach przeproszenia za winy powinny mieć odwagę pokazania swojej dumy narodowej³⁷. Postawa wroga wobec obcokrajowców była przez większość odrzucana, ale 18% ankietowanych twierdziło, że zbyt duża liczbą obcokrajowców alienuje RFN, a dalsze 20% nie było zdecydowane, ale nie odrzucało tej tezy.

Tabela 1

Poparcie postaw pravicowego ekstremizmu w społeczeństwie niemieckim (dane w %)

Lp.	Kategorie	Dyktatura	Szowinizm	Wrogość wobec obcokrajowców	Antysemityzm	Darwinizm socjalny	Negacja nacjonalizmu
1	<i>Wessis</i>	4	11,8	6,8	2,9	1,2	1,7
	<i>Ossis</i>	4,9	13,3	10,6	4,3	3,8	1,8
	Ogólnie	4,1	12,1	7,5	3,2	1,9	1,8
2	Mężczyźni	4,3	11,8	5,8	2,8	1,3	1,9
	Kobiety	3,9	12,4	9	3,6	2,4	1,7
3	16-30	4,9	14,7	8,3	2,9	1,1	3,5
	31-60	3,7	9	5,9	2,4	1,2	0,9
	>60	4,2	15,3	9,3	4,8	3,6	2,2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych w A. Zick, A. Klein, *Fragile Mitte...*, s. 36-43.

Te sześć wartości umieszczono w podziale na osoby urodzone i wychowane w Niemczech Wschodnich i Zachodnich, na kobiety i mężczyzn i różne grupy wiekowe. Postawa pravicowego ekstremizmu we wszystkich jej przejawach jest bardziej widoczna u osób we wschodnich krajach federacji, z wyjątkiem negacji narodowego socjalizmu. Największe różnice dotyczą wrogości wobec obcokrajowców, co wynika z faktu, że ich obecność w tej części kraju jest mniejsza, a kontakty interkulturalne są słabsze. Według rozgraniczenia na płeć najwyższe różnice dotyczą kategorii wrogości wobec obcokrajowców, w której wyższą wartość wykazują kobiety. W podziale na

³⁷ A. Zick, A. Klein, *op. cit.*, s. 35.

grupy wiekowe osoby w wieku średnim rzadziej reprezentują postawy prawicowego ekstremizmu; najwyższą wartość osiągają one wśród osób powyżej 60. roku życia. Akceptacja dla dyktatury najwyższa jest w grupie do 30. roku życia; w niej jest też najwyższa negacja narodowego nacjonalizmu i nie dotyczy to tylko grup z Niemiec Wschodnich, choć nie jest to duża liczba osób. Ogólnie postawy prawicowego ekstremizmu ujawniają się w zależności od formalnego poziomu wykształcenia. Osoby z maturą wykazują rzadziej postawę prawicowego ekstremizmu, a wrogość wobec obcych jest wyższa wśród osób bezrobotnych. Renciści i osoby pozostające w domu wskazują najwyższe wartości szowinizmu i antysemityzmu.

Do klasy średniej zaliczane są osoby o średnim statusie socjoekonomicznym. Sami ankietowani plasują siebie w umiarkowanym politycznym środku i dystansują się od prawicowych i lewicowych skrajności. Badaczy interesowało, jak dalece klasa średnia popiera tezy prawicowego ekstremizmu. Nie jest prawdą, że większość zgadza się z nimi, ale niektóre wypowiedzi w tonie prawicowego ekstremizmu zostały odrzucone tylko niewielką większością. Potwierdza to tezę, że ideologia prawicowego ekstremizmu dociera do środka społeczeństwa, który stanowi w tym sensie większość.

WYMIARY PRAWICOWEGO EKSTREMIZMU

Zróznicowane są interpretacje pojęcia tzw. środka społeczeństwa. Z socjologicznego punktu widzenia mówi się o społecznoekonomicznym środku nazywanym też warstwą średnią oraz o politycznej klasie średniej. Stabilny ekonomicznie środek stanowi bazę dla demokracji. Jego prekaryzacja po jednej stronie i rosnące bogactwo niektórych po drugiej stronie zagrażają demokratycznym wartościom. Prawicowy ekstremizm jest często postrzegany w połączeniu z upośledzeniem socjoekonomicznym i jeszcze częściej utożsamiany tylko z polityczną skrajną prawicą. Tabele nr 2 i 3 nie potwierdzają tej tezy.

Tabela 2

Akceptacja wymiarów prawicowego ekstremizmu wg kategorii socjoekonomicznej (dane w %)

Klasy społeczne	Niższa (n=140)	Średnia (n=1609)	Wyższa(n=159)
Poparcie dla dyktatury	6,4	3,8	5,7
Szowinizm	25,7	10,4	17,8
Wrogość wobec obcokrajowców	24,7	5,7	8,8
Antysemityzm	8,9	2,8	2,2
Darwinizm socjalny	1,9	1,9	1,2
Banalizacja narodowego socjalizmu	3,1	1,6	2,8

Zródło: Opracowanie własne na podstawie danych w A. Zick, A. Klein, *Fragile Mitte...*, s. 36-43.

Do analizy nastawienia pravicowo-ekstremistycznego w socjoekonomicznym środku zastosowano skalę wartości od 1 do 10, do której ankietowani mieli się przyporządkować. Osoby oznaczone wartościami od 1 do 3 reprezentują stan niższy, a wartości od 8 do 10 to stan wyższy. Wszystkie pozostałe, czyli pomiędzy 4 a 7, zaliczane są do społecznego środka. Według tabeli nr 2 1/3 ankietowanych zaliczyła siebie do środka. Jest to ocena subiektywna, ale zwyczajowa. Zgoda na postawy pravicowego ekstremizmu są w tej grupie ludzi najmniejsza. Ankietowani zaliczeni do stanu najniższego wykazują wyższą zgodę we wszystkich kategoriach poglądu pravicowo-ekstremistycznego. Jedyne socjodarwinizm jest we wszystkich grupach jednakowo niski. Godne uwagi jest, że osoby plasujące się wysoko wykazują wyższą akceptację niektórych kategorii pravicowego ekstremizmu, niż osoby plasujące się po środku. Dotyczy to szczególnie szowinizmu, negacji narodowego socjalizmu i popierania dyktatorskiej formy sprawowania władzy.

Tabela 3

Akceptacja wymiarów pravicowego ekstremizmu wg preferencji politycznych (dane w %)

Poglądy polityczne	Prawica, raczej prawica (n=245)	Centrum (n=1107)	Lewica, raczej lewica (n=470)
Poparcie dla dyktatury	7,1	4,2	2,1
Szowinizm	29,5	12	3,6
Wrogość wobec obcokrajowców	17,9	6,2	2,7
Antysemityzm	5,6	3,8	1
Darwinizm socjalny	3,8	2,2	0,4
Banalizacja narodowego socjalizmu	6,5	1,3	0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych w A. Zick, A. Klein, *Fragile Mitte...*, s. 36-43.

W kategorii politycznej polegano na subiektywnej ocenie ankietowanych. Ze względu na niski poziom wyraźnych deklaracji pravicowych i lewicowych dołączono ocenę „prawie lewicowy” (25%) i „prawie pravicowy” (15%). Politycznie umiarkowany środek wskazało 60% ankietowanych. Wykazują oni mniejszą zgodę na postawy pravicowego ekstremizmu, niż te określające siebie jako pravicowe³⁸. Warto też zauważyć, że osoby z politycznie umiarkowanej strony nie są automatycznie uważane za demokratów. Demokratyczny konsensus wśród osób ze społecznego środka jest tym samym słaby i niepewny w dłuższej perspektywie czasowej.

³⁸ Te tezę potwierdzają również publicyści niemieccy, obserwujący nastroje społeczne w Niemczech. Spostrzeżenia te zawarto, w: L. Bednarz, Ch. Giesa, *Gefährliche Bürger: Die neue Rechte greift nach der Mitte*, München 2015, s. 15-17.

PODSUMOWANIE

Wieloletnie badania społeczne *FES* z partnerami naukowymi z Uniwersytetu w Lipsku i Bielefeld wykazały, że prawicowy ekstremizm i jego różne przejawy są stale obecne w niemieckiej przestrzeni publicznej. Ze swojej natury wrogi wobec drugiego człowieka kultywuje wszelkie postawy dyskryminacji społecznej wobec osób odmiennych kulturowo, nieporadnych życiowo, niepełnosprawnych czy imigrantów. Niebezpieczeństwo utrwalenia złych emocji prowadzi do przyzwolenia na działania antydemokratyczne i antykonstytucyjne. Otwierają one skrywane lęki oraz stereotypy, które bezpośrednio prowadzą do bezrefleksyjnej akceptacji przemocy i rozwiązań antysystemowych.

Niezwykłe obrazowo porównano społeczeństwo niemieckie do konstrukcji domu, która zaczyna trzeszczeć w posadach i pojawiają się na nim rysy. Klasa średnia – gwarant stabilizacji i nośnik zasad demokracji obywatelskiej – jest „krucha”, jak za tytułowano opublikowany raport. Ze względu na znaczenie „społecznego środka” dla trwałości struktur społecznych i państwowych, jego monitorowanie wydaje się być konieczne. Niemiecki dom jest częścią europejskiej wspólnoty i dla jej bezpieczeństwa nie powinien ulegać konformistycznym zachowaniom jednostek.

Warto podkreślić zarówno naukowy, jak i refleksyjno-eksploracyjny charakter badań *FES*. Postępowanie wobec zjawiska nienawiści do współobywateli i orientacji prawicowo-ekstremistycznej wymaga znajomości zjawiska, jego skali i przyczyn. Wczesna ocena potencjalnych zagrożeń pomoże zniwelować skutki nagłych i nieprzewidzianych reakcji społecznych. Jest także drogowskazem w doborze metod edukacji politycznej i działań prewencyjnych państwa.

Dr hab., prof. UEP Izabela Janicka, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu (ijanicka@wp.pl)

Słowa kluczowe: klasa średnia, prawicowy ekstremizm, populizm, mizantropia, antysemityzm

Keywords: middle class, right-wing extremism, populism, misanthropy, anti-Semitism

ABSTRACT

The article presents the results of researches on right-wing extremism sentiments in the German middle class, conducted on a regular basis by the Friedrich Ebert Foundation since 2006. The condition of social awareness is measured using a variety of categories. The described empirical studies focus on the spreading of the ideology of right-wing extremism. Antidemocratic populism and hostility toward many alienated social groups create a climate of suspicion and hatred, whereas its dominant rhetoric of injustice fosters the emergence of anti-system activities, which lead to mistaken political choices. The presented data combined with a precise sociological analysis help to define the dangers and provide specific arguments for the public debate. In turn, assessment of the ideology and mindset of the middle class, which is politically the most effective, decision-making social group, provides a fitting starting point for drawing conclusions. Those inferences confirm the diagnosis that first scratches begin to appear on the fragile surface of the middle class.